

ГЕНЕЗА ТІНЬОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

© Хом'як К. А., 2015

У статті проведено аналітичний огляд літературних даних про виникнення і розвиток тіньової економіки. Визначено підходи щодо трактування поняття «тіньова економіка» з боку вітчизняних та зарубіжних науковців. Обґрунтовано поняття і сформульовано визначення тіньової економіки, розкрито умови кризових явищ у її функціонуванні. Підкреслено необхідність проведення заходів детінізації в Україні.

Ключові слова: тіньова економіка, генеза, лихварство, дефініція, детінізація економіки.

GENESIS OF SHADOW ECONOMIC RELATIONS

© Khomiak K.A., 2015

This article provides an analytical review of published data on the origin and development of the shadow economy. Recognized approaches to the interpretation of the term «shadow economy» by domestic and foreign scientists. Proved the concept and the definition of the shadow economy, solved the crisis in terms of its functioning. Emphasized the need for legalization measures in Ukraine.

Keywords: shadow economy, genesis, usurious, definition, legitimizing of the economy.

Постановка проблеми

Економіка України в останній час підпадає під вплив негативних явищ, що являють собою загрозу фінансовій, економічній та національній безпеці держави в цілому. Одним із таких явищ є тіньова економічна діяльність, яка з кінця минулого століття із другорядної, розширивши межі свого функціонування, перетворилась в ключову проблему економічної реальності. Масштаби тіньового сектору економіки сягнули критичної точки, що вкрай негативно впливає на імідж України, її конкурентоспроможність, ефективність структурних та інституційних реформ. Важливим завданням сьогодення є протидія такому негативному явищу як тіньова економіка, яке динамічно розвивається та створює низку проблем для України. Тому очевидним, є той факт, що для об'єктивної оцінки даного явища та ефективної боротьби потрібно дослідити витоки та еволюцію категорії «тіньова економіка». Таким чином, дослідження теоретичних основ має важливе прикладне значення для протидії тіньовій економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження формують напрацювання зарубіжних та вітчизняних вчених, які висвітлили широке коло проблеми. Зокрема, серед

зарубіжних фахівців, що займались вивченням тіньової економіки, можна виокремити К. Харта, Д. Блейдса, П. Гутмана, Е. де Сото, Е. Фейга, Ф. Шнайдера, Ю. Латова та інші. Серед вітчизняних вчених, які досліджували теоретико-аналітичні аспекти тінзації національної економіки та методи боротьби з цим негативним явищем, перш за все, заслуговують уваги праці таких вчених, як З. С. Варналій, І. І. Мазур, В. О. Турчинов, Я. А. Жаліла та інші. Незважаючи на високий ступінь опрацювання вказаної тематики, зазначимо, що досі не сформовано єдиної дефініції поняття «тіньова економіка», що призводить відповідно, до різних висновків щодо її сутності як системного явища. Тому наукові дослідження окресленої проблематики набувають неабиякої актуальності.

Постановка цілей

Дослідження теоретичних основ та прикладних проблем існування тіньової економіки зумовлює постановку таких цілей:

- дослідити зародження тіньових економічних відносин;
- провести аналіз трактування дефініції «тіньова економіка»;
- запропонувати власне визначення тіньової економіки.

Виклад основного матеріалу

Для встановлення сутності та можливості якнайповніше охарактеризувати тіньову економіку необхідно звернутися до фундаментоутворюючих джерел та думок провідних науковців, які створювали основу тлумачення суті та складової насиченості цього поняття. Для розуміння сутності необхідно проаналізувати історію її виникнення, уточнити зміст понять, зрозуміти причини, що спровокували виникнення даного феномену. Дослідження у цьому контексті базується на принципах генезису та розвитку науки про тіньову економіку. Це можливо за умов використання історичного методу та методу термінологічного аналізу.

Згідно з точкою зору історичного підходу історію тіньової економіки в науковій літературі слід розглядати не з перших публікацій про неї, що мали місце в працях інституціоналістів в другій половині ХХ ст., а майже одночасно з формуванням власне економіки, як сфери людської діяльності, тобто звертаючись до перших джерел економічної думки давнини, що дійшли до нас.

Становлення тіньової економіки відбувалось у відповідності з еволюцією суспільства, а саме поява перших грошей призвела до виникнення фальшивомонетників, справляння державою податків породило природне бажання не ділитись з державною заробленим доходом; оголошення монополій на виробництво певних видів товарів чи надання послуг спричинило появу контрабандистів; зростання бюрократичного апарату породило корупцію в органах влади.

Різновиди тіньових економічних явищ зустрічають ще до нашої ери. Як зазначає Т. М. Тимошина [1, с. 19], в Стародавньому Єгипті (близько 2800 – близько 2250 рр. до н. е.) справлялись податки з населення, а для їх збору призначалися спеціальні намісники і прикажчики. В своєму підпорядкуванні вони мали велику кількість писарів, які вели докладний звіт про доходи та витрати. Поступово фараони стали поступатися правом на «годування» (самостійний збір податків серед підвладного населення) представникам старої общинної знаті і новим землевласникам, які, в свою чергу, не поспішали ділитися з верховною владою доходами, залишаючи у своїх руках все більшу частину зібраних податків. А це неминуче призвело до того, що вони все менше залежали від фараонів, скарбниця яких не поповнювалася, а це загрожувало руйнуванням єдиної держави.

У Стародавні часи економічні погляди та знання описувались у наукових трактатах. Наукові трактати про державне управління тих часів переповнені скаргами на чиновників про корупцію. Так, наприклад, в Стародавній Індії одним із головних політико-економічних трактатів є «Артхашастра» (IV-III ст. до н. е.), в якому зазначається: «Так само як неможливо розпізнати, чи п'ють воду риби, які в ній плавають, неможливо визначити, чи привласнюють майно чиновники, які приставлені до справ» [2, с. 89]. У пам'ятці китайської економічної думки «Янь те лунь» – «Спір про сіль і залізо» йдеться про те, що монополія держави на ці види товарів привела до їх дефіциту, а отже, щоб задовольнити потреби суспільства потрібно було виробництво цих товарів приховати від держави [3, с. 124-128]. Ціна на сіль, яку встановлювала держава була дуже високою, тому населення споживало дешеву сіль, виробництво якої приховувалось від державної монополії і не сплачувались податки. Доходи за таких умов отримували контрабандисти, а держава несла збитки.

Найдавнішою формою організованої злочинності можна вважати, відомі із давньоєгипетських папірусів, пограбування пірамід фараонів.

Говорячи про зародження тіньової економіки, помилкою було б не згадати про піратство (у міжнародному праві) - морський розбій, чиниться у відкритому морі (зазвичай розграбування кораблів). Піратство виникло в глибокій давнині з виникненням морської торгівлі. Воно широко було розвинене в Середземному морі в 149-146 роки до н. е. Найважчі умови морської служби і мізерна платня спонукала моряків займатися піратством, оскільки воно давало шанс швидко розбагатіти і при цьому нічого не платити в казну держави [4]. Більшість цивілізованих держав давно покінчили з піратством, але багато держав Північної Африки займаються піратством й досі, адже значна частина доходів таких країн надходить саме від піратства.

Наступним етапом нашого дослідження буде епоха великих географічних відкриттів (кінець XV-XVII ст.). В цей період були порівняно швидко захоплені величезні території в Мексиці, Перу, Чилі, Аргентині, Бразилії та інших країнах, а також розгромлені древні цивілізації ацтеків, інків, майя та ін. Завойовники з Іспанії та Португалії захоплювали і грабували незліченні багатства храмів і палаців, за безцінь скуповували прянощі, тканини, перли та ін. Все це везли до Європи, де продавали в різних країнах. Прибутковість від цих операцій становила 300-400%, а часом і всі 800%, проте ніяких відрахувань до казну держав не надходило [5]. З урахуванням зазначеного вище можна зрозуміти, що прояви тіньової економіки були не лише в несплаті податків, а й певного роду рейдерстві.

Великі географічні відкриття збіглися з початком епохи так званого первісного нагромадження капіталу, прискоривши процес становлення капіталістичного способу виробництва і збільшивши можливість збагачення зароджувалась буржуазії за рахунок колоніальних народів. Цей період можна вважати періодом розквіту кримінальної економіки, адже основним джерелом високих прибутків стає работоргівля.

Економічна теорія XVII-XIX ст. не досліджувала тіньовий сегмент економіки, вважаючи що він не є важливим. Проте Бернард Мандевіль, англійський публіцист, один з так званих другорядних мислителів епохи Просвітництва, у 1705 р. друкує свою відому працю «Байка про бджіл» [6], головна думка якої – аморальність дій окремих осіб слугує добробуту суспільства в цілому – отримала назву «парадокс Мандевілья». Автор доходить висновку, що злочинна жага до наживи і нормальне ринкове господарство мають єдине джерело походження, а тому їхнє викорінення неможливе без руйнації економіки. Праця Б. Мандевілья швидко стала скандально відомою: позицію автора його сучасники в основному засудили.

Необхідність виявлення тіньової економіки, її обсягів і механізмів впливу на неї диктується потребами державного апарату в усуненні дисбалансу в господарській діяльності, збереження певною мірою стійкої рівноваги економіки з оптимальною часткою в ній тіньової економіки. Оскільки цілком очевидно, є той факт, що повністю подолати тіньову економічну діяльність неможливо, а можна лише прагнути до зниження її рівня та сфер функціонування.

Вперше питання економічної рівноваги розглянув Ф. Кене у своїй праці «Економічна таблиця» (1758). Модель економічної рівноваги він побудував у вигляді схематичного зображення процесу виробництва і розподілу продуктів споживання, яка була заснована на ідеї фізіократів про еквівалентність обміну і невтручання держави в економіку. Дана модель розглядає необхідні пропорції у розвитку народного господарства для умов безперервного процесу відтворення і обігу всього суспільного капіталу. Попри те, що на той час вже відомими були ухилення від сплати податків, приховування доходів, контрабанда та негативний вплив цих факторів на економіку держави у моделі економічної рівноваги Ф. Кене вони не враховувались [7, с.216].

Проблема існування тіньової економіки не стала предметом вивчення і в працях А. Сміта – творця класичної політичної економії, який вважав, що «невидима рука» ринку буде завжди врівноважувати систему виробництва і розподілу в умовах вільної ринкової конкуренції [7, с. 223].

Капіталізм остаточно сформулювався у суспільстві лише тоді, коли «протистантська етика» стала підтримувати накопичення матеріальних благ у формі «чесного бізнесу», що допускає конкуренцію, але забороняє насилля. В цей час одні форми тіньової діяльності були узаконені державою (лихварство – банківська діяльність), а інші – стали об'єктом активної боротьби з боку держави (піратство, корупція).

Посилення державного регулювання економіки на початку ХХ ст. призвело до формування сучасних форм тіньової економічної діяльності. В 1939 р. американський вчений Е. Сатерленд сформулював концепцію злочинності серед «людей у білих комірцях» [8, с. 58]. Згідно цієї концепції протиправна діяльність є невід'ємною частиною повсякденного життя «великого бізнесу».

У 60-70 рр. ХХ ст. під впливом такої течії економічної думки як інституціоналізм спостерігається значний ріст зацікавленості до досліджень проблеми тінізації економіки, які стають неодмінним атрибутом нормативної економіки.

В цей період американський економіст Гарі Беккер опублікував статтю «Злочин і покарання» (1968 р.) [9, с. 28-90]. Автор в цій статті вперше висловлює думку про те, що злочинці так само раціонально, як інші люди, намагаються отримати максимум прибутку при мінімальних витратах. Ця стаття відкрила новий напрям досліджень в тіньовій економіці.

Наступним західним дослідником, який привернув увагу до існування тіньової економіки, можна назвати англійського соціолога, фахівця у галузі економічної антропології Кейта Харта [10], який, вивчаючи питання подолання бідності в країнах Латинської Америки в середині 60-х рр. ХХ ст., вказав на існування такої проблеми, як «неформальна зайнятість». Під час досліджень він виявив, що більшість нижчих прошарків суспільства не мають ніякого відношення до офіційної економіки. К. Харт вказував на той факт, що «різниця між формальними та неформальними можливостями доходу базується на різниці між роботою за зарплату та самозайнятістю». Також він виділив три групи доходів громадян: формальні – заробітна плата та трансферти (пенсії, допомоги по безробіттю); законні неформальні – це доходи від неофіційної зайнятості; незаконні неформальні доходи (крадіжки, проституція, корупція, продаж наркотиків та ін.). Фактично

К. Харт поділом доходів на такі види підвів інших науковців до визначення трьох видів тіньової економіки: легальної (але не врахованої статистичними органами), прихованої та кримінальної [11, с. 149].

Пізніше, однією з помітних робіт того періоду у цій галузі є стаття американського економіста П. Гутмана «Підпільна економіка», де він заявив про існування тіньової економіки в США та оцінив її масштабу у 10% ВВП. Також у статті підкреслюється думка про те, що неврахованою економічною діяльністю більше не можна нехтувати [12, с. 24-27]. Ще одним вченим того періоду був Е. Фейг [13], який звернув увагу на те, що велика частка створюваного продукту в розвинених країнах не включається до ВВП. Е. Фейг зробив оцінку масштабів тіньової економіки у 1979 р. і визначив тіньову економіку на рівні 1/3 ВВП.

Надрукована в 1989 р. монографія Ернандо де Сото зробила переворот у поглядах зарубіжних і вітчизняних дослідників про роль і значення тіньової економіки в сучасному ринковому господарстві. Тобто концепція Е. де Сото визначила нову парадигму теорії тіньової економіки в економічній літературі. Вона ґрунтується, так би мовити, на синтезі традиційного й нового інституціоналізму. Її сутність полягає в тому, що тіньову економіку можна розглядати як вияв певних загальноформаційних закономірностей, які виявляються в тому, що це є певний розвиток «народних» форм капіталістичного підприємництва. Причиною цього вияву виступають суперечності між «витратами на виконання закону» і «витратами позалегалності». Як правило, «витрати позалегалності» набагато менші, тому й вигідніше займатися тіньовою економічною діяльністю. «Наше дослідження, – пише Е. де Сото, – показує, що готовність перуанців діяти поза законом значною мірою є результатом раціональної оцінки витрат законслухняності» [14, с. 178].

Тема тіньової економічної діяльності стає актуальною та набуває популярності в Радянському Союзі з 80-х років також. Інтерес до тіньового сектору економіки був обумовлений його динамічним зростанням та проникненням в усі сфери суспільних та економічних відносин. Однак принциповою відмінністю досліджень, що здійснювались в СРСР було те, що вони розглядали тіньову економіку не як системне явище, яке має власну відтворювальну основу, а як окремі системно не зв'язані негативні явища. Такими в середині 60-х років були кримінальні справи цеховиків і валютчиків.

Перші спроби врахувати тіньові процеси на галузевому рівні були здійснені у 70-і роки ХХ ст. у Науково-дослідному технімічному інституті побутового обслуговування Міністерства побутового обслуговування РФСР. Ці розрахунки виконувались з метою визначити загальний обсяг побутових послуг, який отримувало населення, з врахуванням послуг приватних осіб. Логічним продовженням цієї роботи, але вже на макrorівні, стали дослідження обсягів неофіційних послуг на початку 80-х років ХХ ст. у СРСР. Однак до кінця 80-х років уявлення про тіньові процеси як системне явище в СРСР відкидалися і офіційно заперечувались.

У 1980-і роки американські вчені-економісти, які досліджували Радянський Союз, дійшли до висновку, що за урегульованістю та тотальною плановістю приховується змішана економіка, в якій неформальний сектор відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво [15, с. 17]. Після розпаду Союзу масштаби тіньової економіки збільшувались з геометричною прогресією.

В Україні перші спроби дослідження були здійснені наприкінці 1994 р. у Національному інституті економічних програм НАН України та Національному інституті стратегічних досліджень.

Тіньова економіка в Україні є результатом системної кризи в економіці, яка виникла через невідповідність методів здійснення ринкових перетворень. Поширення

тіньової економіки в Україні відбулось на базі руйнації діючих розподільчих відносин і побудови нових, які істотно порушили усталений баланс інтересів суб'єктів економіки, паритетність розвитку окремих її сфер, мотивацію ефективного господарювання.

За даними дослідження Ф. Шнайдера, рівень тіньового сектору економіки в Україні за підсумками 2013 р. становив 45% від офіційного ВВП [16]. Що свідчить про необхідність впровадження ефективних заходів детінізації національної економіки.

Проведений аналіз історії виникнення, становлення тіньової економіки та етапів її дослідження дає можливість зробити висновок, що тіньова економіка властива всім економічним системам та всім суспільним формаціям. Найбільший вклад у вивчення цього явища внесли економічна теорія, право та соціологія. Саме на цих трьох науках базуються всі теперішні погляди на тіньову економіку.

З метою більш комплексного розкриття проблеми тіньової економіки та розуміння її сутності розглянемо визначення вітчизняних та зарубіжних вчених які займалися вивченням даного феномену (табл. 1).

Таблиця 1

Приклади дефініцій категорії «тіньова економіка»

№ з/п	Автор	Трактування терміна «тіньова економіка»
1	2	3
1	Турчинов В. О. [17, с. 11]	Тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства.
2	Мазур І. І. [18, с. 29-30]	Тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але переважно аморальних економічних відносин, що виникають між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання надприбутку за рахунок приховання доходів і ухилення від податків.
3	Варналій З. С. [19, с. 18]	Тіньова економіка – це складне явище, яке представлене як сукупність не контрольованих і не регульованих як протиправних, так і законних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу.
4	Фейг Е. [20, с. 185]	Тіньова економіка – це вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту.
5	Блейдс Д. [21, с. 23]	Тіньова економіка – це невраховане офіційною статистикою і неконтрольовані суспільством виробництво, споживання, обмін і розподіл матеріальних ресурсів, грошових коштів, різних благ.

Здійснивши аналіз даних визначень, слід зазначити про те, що вітчизняні і зарубіжні науковці мають певні відмінні підходи до визначення тіньової економіки. Вітчизняні науковці трактують тіньову економіку через застосування теоретичного підходу. З позиції даного підходу тіньова економіка описується як економічна категорія, що відображає складну систему соціально-економічних відносин у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. Зарубіжні вчені розглядають тіньову економіку через її вимір та схилиються до так званого операційного визначення, яке пояснює тіньову економіку через її та дії щодо її виміру.

У зв'язку із відсутністю єдиного визначення тіньової економіки, пропонуємо узагальнити та дати якомога повнішу характеристику даному поняттю, а саме тіньова економіка – це сукупність різних видів діяльності, які здійснюються шляхом порушення і (або) використання лазівок чинного законодавства, а доходи від таких видів діяльності приховуються від оподаткування та не обліковуються статистикою.

Отже, тіньова економіка це негативне явище, яке чинить значний вплив на всі соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. Проаналізувавши витoki та розвиток тіньової економіки, ми розуміємо, що з даною проблемою людство зіткнулось дуже давно та побороти не зуміло й дотепер.

Висновки

1. У рамках дослідження з метою глибшого розуміння такого явища як тіньові економічні відносини, нами було проведено дослідження їх виникнення та розвиток від давніх часів і до сьогодні. В результаті чого, стало очевидним, що це складне багатоаспектне явище, боротьба з яким є пріоритетним та принципово важливим напрямом сучасної економічної політики.

2. З огляду на здійснений аналіз визначень поняття «тіньова економіка», відзначимо, що вітчизняні науковці трактують тіньову економіку через застосування теоретичного підходу, а зарубіжні вчені розглядають тіньову економіку через її вимір та схиляються до так званого операційного визначення.

3. В процесі дослідження було запропоновано наступне визначення тіньової економіки. Тіньова економіка – це сукупність різних видів діяльності, які здійснюються шляхом порушення і (або) використання лазівок чинного законодавства, а доходи від таких видів діяльності приховуються від оподаткування та не обліковуються статистикою.

Перспективи подальших досліджень

Обґрунтовані теоретичні аспекти щодо виникнення тіньової економіки будуть використані у подальших дослідженнях для розробки ефективних методів детінізації національної економіки.

1. Тимошина Т. М. *Экономическая история зарубежных стран: Учебное пособие / Под ред. проф. М. Н. Чепурина. – 4-е изд., доп. – М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 2003. – 494 с.* 2. *Всемирная история экономической мысли. – М.: Мысль, 1987. – Т. 1.* 3. *Кульпин Э.С. Человек и природа в Китае. – М.: Наука, 1990.* 4. *Історія виникнення піратства. – М.: 1995. – 217 с.* 5. *Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія. Навчальний посібник / К.: Знання-Прес, 2004.- 499 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/economics/leonenko_ei/part4/404.htm.* 6. *Мандевиль Б. Басня о пчелах. – М.: Мысль, 1974.* 7. *Козюк В. В., Родіонова Л. А. Історія економіки та економічної думки: Від ранніх цивілізацій до початок ХХ ст.: навч. посіб. / В. В. Козюк [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К.: Знання, 2011. – 582 с.* 8. *Сатерленд Э. Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? // Социология преступности: Современные буржуазные теории. – М.: Прогресс, 1966. – С. 45–59.* 9. *Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход // М.: ГУ-ВШЭ. - Истоки, 2000. – Вып. 4. - С. - 28-90.* 10. *Hart K. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana // Journal of Modern African Studies, 1973. - Vol. 11. - P. 61–90.* 11. *Латов Ю. В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 284 с.* 12. *Gutmann P. The Subterranean Economy ft Finanational Analysts Journal. - 1977. Vol. 33, С. 135.* 13. *Feige Edgard L. (1990). Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economic Approach, World Development, 18. – №7. – P. 990.* 14. *Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. – М.: Catallaxy, 1995.* 15. *Попов Ю. Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства / Ю. Н. Попов, М. Е. Тарасова. – М.: Дело: Экономика. – 2005. – 240 с.*

16. *The Shadow Economy in Europe. 2013* / F. Scheider, Ph.D //ATKearney. Johannes Kepler / Universitat Linc. JKU. 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.protisiviekonomiji.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2013/siva_ekonomija/The_Shadow_Economy_in_Europe_2013.pdf. 17. Турчинов О. В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О. В. Турчинов. – К.: АртЕк, 1996. – 300 с. 18. Мазур І. І. Демінізація економіки України: теорія та практика: [монографія] / І. І. Мазур. – Київ.: ВЦП «Київський у-нт», 2006. – 239 с. 19. Варналій З. С. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні З. С. Варналій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 1-18. 20. Feige Edgard L. (1990). *Definining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economic Approach*, *World Development*, 18. – №7. – P. 990. 21. Блейдс Д. Теневая экономика и национальные счета / Экономический обзор стран ОЭСР. Публикация ОЭСР. 1982. – 123 с.